

О.І. Смирнов, Т.М. Шевченко

ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВІЇ у 1901 році

Публікацію присвячено короткому огляду історії розкопок на території ольвійського міського некрополя в 1901 році. Здійснена спроба сучасної оцінки перших досліджень під керівництвом Б.В. Фармаковського.

Ключові слова: Ольвія, некрополь, поховальні споруди, поховальний інвентар.

Історія та культура населення Ольвійського полісу досліджується впродовж майже двох століть. Її значення для відтворення історії народів, які мешкали в стародавні часи на півдні Східної Європи, є видатним та вивчається багатьма поколіннями дослідників. Додаткові ж аргументи, які залучаються під час щорічних археологічних досліджень лише підсилюють цей загальновідомий висновок. За час, що минув від початку робіт в Ольвії, було розкопано чималу низку важливих архітектурно-будівельних об'єктів на території міста та передмістя, велику кількість поховань міського некрополю, в результаті чого отримано величезний супровідний матеріал. Крім того, за роки досліджень вийшли друком сотні наукових статей та монографій, присвячених різноманітним аспектам вивчення Ольвії, узагальненню отриманих даних матеріальної і духовної культури.

В історії вивчення городища і некрополя Ольвії традиційно виділяються чотири основні періоди. Перший період – друга половина XIX – рубіж XIX-XX ст. Він характеризується локалізацією на мапах урочища Ста могил (Ольвії та території її некрополя). Впродовж цього періоду відбувся перехід від епізодич-

них, часто грабіжницьких розкопок некрополя, з огляду на відсутність належної методики досліджень і фіксації поховальних споруд та поховального інвентарю, до початку планомірних робіт. Другий період – перші два десятиліття XX ст. (1901 – 1915 рр.), пов'язаний з планомірними науковими розкопками городища і некрополя під керівництвом Б.В. Фармаковського. Третій період (1920-1921, 1924-1927, 1936-1940 рр.) – це час проведення розкопок некрополя учнями та послідовниками Б.В. Фармаковського, а у другій половині 1920-і рр. – ще й за наміченим ним єдиним науковим планом. Четвертий період було розпочато у 1946 р., він продовжується по теперішній час [див. детально: Папанова, 2006, с. 7-57].

Всі виділені періоди відображають не лише основні етапи археологічного вивчення городища та міського некрополя, а й загалом розвиток античної польової археології в регіоні Північного Причорномор'я. Другий період дослідження некрополя та городища Ольвії повністю пов'язаний з іменем Бориса Володимировича Фармаковського. Імператорська Археологічна Комісія доручила саме йому керівництво планомірними розкопками цієї пам'ятки. Перші і ще багато в чому попередні роботи Б.В. Фармаковського в Ольвії відносяться до 1896 р., натомість систематичні дослідження городища і некрополя почали проводитися від 1901 р. і тривали до 1915 рр. та пізніше, після 1917 р. Наукові праці Б.В. Фармаковського відрізняються послідовним дослідницьким і багато в чому новаторським підходом до розкопок багатошарової античної

© О.І. СМІРНОВ, Т.М.ШЕВЧЕНКО, 2015

пам'ятки, глибокими знаннями історії, археології і античної культури Середземномор'я та Причорномор'я в цілому, сміливістю в рішенні суперечних питань, що виникали під час польових досліджень – і тому повному розумінні ролі Ольвії для вивчення античної культури. Найважливішим направленням наукової діяльності Б.В. Фармаковського було не тільки археологічне дослідження Ольвії, але й перші спроби систематизації здобутих результатів на рівні публікації щорічних наукових звітів. Ще й зараз всі дослідники Ольвії починають свої праці, відштовхуючись від звітів Б.В. Фармаковського.

До того ж, під розкопок Ольвії було послідовно впроваджено найпередовішу на той час в Європі методику польових робіт та поширеного відкриття та фіксації об'єктів. Ці новації Б.В. Фармаковський запозичив під час наукових відряджень до археологічних компаній в Греції і Туреччині під керівництвом Германського Археологічного Інституту, в яких він брав участь впродовж декількох років [Фармаковская, 1988, с. 38-67, 91-106]. Впродовж польових і кабінетних досліджень Ольвії Б.В. Фармаковському вдалося отримати конкретне уявлення про різні райони міста, їх історичну топографію та забудову, встановити північні та західні кордони міста, відкрити важливі вузли оборонних ліній, розробити детальну хронологічну періодизацію відповідно виявленим культурним нашаруванням, а також приступити до вивчення різноманітних аспектів матеріальної та духовної культури ольвіополітів. Останнє проводилося як безпосередньо самим Б.В. Фармаковським, так і його колегами, які брали участь в дослідженнях Ольвії. В 1920-х рр., після поновлення археологічних досліджень, Б.В. Фармаковський керував практикою студентів з Ленінграду, серед яких було багато майбутніх відомих археологів, які продовжили його справу і започаткували археологічні школи в Ленінграді, Москві, Києві.

У вивченні Б.В. Фармаковським некрополя Ольвії слід виділити декілька етапів. Перший – 1901 – 1906 рр., планомірні розкопки некрополя та накопичення матеріалу, який оперативно оброблявся та залучався до публікацій. Другий етап – 1907-1915 та 1917 рр., пов'язаний з роботами переважно на городищі й лише контролем розкопок на некрополі, керівниками яких з 1911 р. були Г.П. Крисін. На третьому етапі (1924-1926 рр.) роботами на некрополі керували Г.П. Крисін та Б.Л. Богаєвський [Папанова, 2006, с. 34-35]. Матеріали, знайдені на некрополі, були оброблені вкрай нерівномірно – якщо Б.В. Фармаковський намагався найяскравіше з низ залучити до наукового обігу хоча б на рівні публіка-

цій у щорічних звітах Археологічної комісії, то матеріали з розкопок 1920-х рр. вже залишилися практично не обробленими.

Всі означені роботи на некрополі проходили згідно плану, розробленого автором розкопок та із залученням картографічного матеріалу, знятого в Ольвії військовими картографами та топографами XIX ст., на якому були чітко видні кураги та окремі курганні групи на території некрополя. Від самого початку, у 1901 р. він планував дослідити територію між с. Парутином та приватними володіннями графа Мусіна-Пушкіна; визначити кордони давнього некрополя на заході та півдні; продовжити розкопки на вулицях с. Парутина, розпочаті у 1900 р. Тому роботи проводилися лише на землі, якою володіла парутинська громада, оскільки дозволу від Мусіна-Пушкіна, якому належала більша частина Ольвії та її некрополя, ще не надійшло. Поховання були знайдені на всіх вулицях [Фармаковский, 1903, с. 2-22]. Місцевість, на якій розташовані відкриті у 1901 р. поховання, майже рівнинна. Було досліджено лише курган, під яким відкрито кам'яний склеп та жертковий стіл з написом, що цей курган збудував ольвійський громадянин Євресівій, син Каллісфена за свого життя для себе і своєї дружини Арети, дочки Папія. До того ж, у 1901 р. виявлено 112 могил, з них 44 виявилися зруйнованими. Руїнування могил відбувалося під час будівництва нових, тобто, ще у давнину, а деякі були зруйновані у новітній час шукачами скарбів. В результаті досліджень Б.В. Фармаковський виявив ще і одне трупоспалення – останки небіжчика було складено до глиняної урни та закрито свинцевою кришкою.

Всі відкриті поховання відносилися до трьох типів, виділені у звіті Б.В. Фармаковським: ґрунтові, земляні підбійні поховання та земляні склепи. Ґрунтових поховань було відкрито 23. Глибина їх сягала 0,7-2,7 м, довжина від 1 до 3 м, ширина від 0,85 до 1,55 м. Особливістю конструкції була дощана стеля над труною, а вже на стелю насипалася земля. Також було знайдено 32 підбійні могили. Вони замурувалися стінками-закладами, кам'яними або із сирцевої цегли. Глибина таких могил складала 1,15-3,2 м, довжина 1,2-3,1 м, ширина 0,6-1,3 м; висота підбою сягала 0,3-1 м; ніші були в 1 м ширини. Було ще відкрито 56 склепів, з них 40 виявилися зруйнованими. Глибина склепів сягала від 2,35 до 7,6 м від денної поверхні, довжина 1,6-4,6 м, ширина 1,35-3,4 м, висота 0,75-2,25 м. Стеля підземних поховальних камер мала форму округлих або квадратних склепінь. Замурувалися склепи також, як і підбійні могили, кам'яними або сирцевими стінками-заклада-

ми. Довжина вхідного коридору або дромосу (Б.В. Фармаковський назвав цей конструктивний елемент «сходом») залежала від глибини склепу, нахил його робився в 30-45°, в коридорі вирізалися сходи, інколи входи могли влаштуватися у вигляді пандусу між спусків [Фармаковський, 1903, с. 6; 1903а, с. 1-113]. Для небіжчиків в склепах будувалися лежанки, в стінах вирізалися невеликі ніші. Стіни склепів іноді штукатурилися та розмальовувалися, підлога вистилалася травою чи соломою.

Безперечною заслугою Б.В. Фармаковського є чіткий опис могил та їх конструкцій за певною методикою, якої він дотримувався впродовж всього часу своїх подальших робіт в Ольвії. Це – послідовний опис орієнтування могил, положення кістяків, наявність чи відсутність подвійних чи повторних поховань, гробів чи саркофагів, а також детальний опис знайдених речей. Слід зазначити, що всі ці загальні методичні положення дотримуються і сучасними дослідниками античних некрополів як на рівні польових звітів, так і в узагальнюючих роботах.

Б.В. Фармаковським були ретельно простежені та зафіксовані особливості поховального обряду. Виявилось, що як і в інших досліджених на той час античних некрополях, могили розташовувалися окремими компактними групами, між якими залишався вільний простір. Орієнтування поховань було різним, але переважав східний румб (іноді північний). Положення останків (при інгумації) було однаковим: небіжчик клався на спину лицем доверху, з випростаними вздовж тіла руками та випростаними ногами. Поховання здійснювалися в саркофагах з дерева, які збереглися лише зрідка, але виявлено залишки деревини, залізних цвяхів та свинцевих ручок від домовин. Незважаючи на поганий стан збереження дерев'яних конструкцій, вдалося частково реконструювати форми деяких з них [Фармаковський, 1903, с. 8, рис. 10-11]. Про статі та вік похованих, крім кісток, говорять і знайдені предмети. На думку автора розкопок, серед поховань, знайдених у 1901 р., можна вказати на 41 чоловіче, 32 жіночі та 5 дитячі.

Цікавим видається і знайдений супровідний інвентар. Разом з небіжчиками до могили клалися різні речі. Культове значення мали монети (т. зв. оболі Харона), вони знаходилися в руці покійного. Найбільше ж було знайдено керамічних посудин. Майже повна відсутність в могилах аттичних посудин, виконаних у червонофігурній техніці, підказала автору те, що у переважній більшості відкриті ним могили відносяться до часу після IV ст. до н.е. Єдина червонофігурна ваза

(лекіф) за стилем було віднесено до часу не раніше кінця V ст. до н.е. Ще в двох похованнях було знайдено унікальні не лише для Ольвії, а й всього Північного Причорномор'я столові амфори: одну, розписану в чорнофігурній техніці з зображенням вершника та колісничого, іншу, закриту кришкою, – з рельєфними прикрасами, покритими різнокольоровими фарбами і позолотою [Фармаковський, 1903, с. 9, рис. 13а-в, 14а-б].

Чорнолакові аттичні посудини вирізняються різноманітністю форм, часто зустрічались чаші – канфари та кубки, нерідко – килики, іноді з присвятними написами. Крім вказаних посудин, були знайдені світильники, кришка вази, кругла чашка, пеліки, фігурна червонолакова посудина в формі ступні в сандалії, невелика котіла, маленькі глечики, чашечки, лекіфи, флакони та ін. Знайдено і декілька посудин, розписаних водяними фарбами – чорною, по якій нанесено різні орнаменти червоною та білою фарбами. Яскраво була розфарбована амфора, алабастри, курильниця-фіміатерій. Остання, за визначенням автора розкопок, була «приналежністю поховальної церемонії». Зараз відомо, що всі посудини такого типу належать до місцевого ольвійського виробництва. Було відкрито також фігурну посудину у вигляді фігурки Силени разом з гостродонною амфорою, покриту бурим лаком, а також монету I ст. до н.е. Тому зроблено висновок, що і ці знахідки також відносяться до I ст. до н.е.

З посудин елліністичного часу особливо цікава рельєфна «мегарська» чашка II ст. до н.е. Крім неї були знайдені чаші з пласким дном, блюда, тарілки, фігурна посудина в формі півня, глечики, кубки, флакони, світильники. Зустрічались і полив'яні чаші, одна з зелено-сірою поливою з металевим блиском, друга прикрашена рельєфним орнаментом «en barbotine» та покрита поливою золотавого тону. Ця чаша близька до італійської terra sigillata I ст. н.е. Виділяються також знахідки ліпних горщиків. Часто в похованнях зустрічались вироби з кістки: прикраси від саркофагів, предмети побуту, зокрема, складне веретено, гребінець, складний ніж. Знайдено гральні астрагали, флакони з алабастру та фаянсу, мушлі, намиста, рум'яна та білила. Окремо були перераховані вироби з золота, срібла, бронзи, а також з свинцю та заліза, причому виділено прикраси. Не можна не вказати, що окремо Б.В. Фармаковський в своєму звіті перелічив і матеріали, які походять з засипу дослідженої території некрополя.

Цікавим видається і те, що направо від дороги до «городку», як тоді називали селяни територію ольвійського городища, були від-

криті залишки кам'яних стін «неправильної кладки», збудованих на глині та поставлених на насипному ґрунті [Фармаковский, 1903, с. 20]. Автору тоді не вдалося їх інтерпретувати, проте зараз здається цілком вірогідним припущення, що ці «стіни» могли належати ольвійському передмістю, відкритому через більше ніж півстоліття потому.

Матеріали розкопок 1901 р. є невичерпним джерелом інформації стосовно некрополя, проте лише частково у майбутньому виявилися залученими до наукового обігу. Так, чотири поховання увійшли до каталогу з матеріалами класичного часу, складеного Ю.І. Козуб, в тому числі і креслення із звіту автора розкопок [Козуб, 1974, № 4-7]. Переважна більшість поховань належать елліністичному часу, вони були описані та увійшли до каталогу поховань цього хронологічного відрізка, складеного М. Парович-Пешикан. Елліністичні поховання в каталозі розподілені відповідно до основних типів поховальних споруд, а поховальному інвентарю було підібрано відповідні аналогії, що дозволили суттєво (як на час публікації) поточнити датування [Парович-Пешикан, 1974, с. 157 сл.]. Той же методичний принцип розподілу відкритих поховань у відповідності до типів конструкцій вибрала і В.А. Папанова, здійснивши узагальнюючий аналіз матеріалів ольвійського некрополя. Автор залучила знову-таки креслення із опублікованих звітів Б.В. Фармаковського [Папанова, 2006, с. 80 сл.]. В повній мірі було використано і знайдений під час робіт 1901 р. поховальний матеріал під час аналізу різноманітних форм поховальної обрядовості [Папанова, 2006, с. 207 сл.]. Проте, незважаючи на таке активне використання матеріалів з розкопок Б.В. Фармаковського, все більше відчувається брак сучасних публікацій самих комплексів поховань. До таких слід віднести, зокрема, детальну публікацію Д.В. Журавльова та Г.А. Ломтадзе, присвячену матеріалам з некрополя Ольвії, серед яких ретельно розглянуто інвентар поховання № 69 з трьома тарними амфорами та аттичним чорнолаковим киликом-болсалом кінця V – початку IV ст. до н.е. [Журавлев, Ломтадзе, 2007, с. 88-89].

Розкопки 1901 р. остаточно довели, що до півночі від міста за Північною балкою починався некрополь, який займав велику територію на північ та на захід від Ольвії, практично всю територію сучасного с. Парутина

[Фармаковский, 1903, с. 21]. До безперечних здобутків цього року досліджень слід віднести встановлення типології ольвійських поховань, яке не втратило свого наукового значення ще й дотепер і використовується сучасними дослідниками некрополя. Детальні креслення поховань, які вказують на високий як на той час рівень польової фіксації, також є новацією Б.В. Фармаковського. Тому здається, не слід зараз критикувати його за ті численні недоліки, які помітні з огляду на сучасний рівень проведення досліджень – перш за все, це відсутність зведених планів, оскільки дослідження некрополя велося траншейним способом, висотних співвідношень поховальних конструкцій і, звісно, викреслені «під лінійку» плани та розрізи поховальних споруд, а також – за відсутність антропологічних визначень знайдених кістяків і тому можливі помилки у визнанні статі покійних лише на підставі знайдених речей. На відміну від детальної систематизації поховальних конструкцій, знайдений інвентар було описано лише сумарно, без намагання проведення хоча б якоїсь його систематизації. Проте, незважаючи на всі вказані недоліки, на початок XX ст. польові звіти Б.В. Фармаковського вгідно відрізнялися своєю точністю та фаховою ретельністю на фоні аналогічних звітів по інших античних пам'ятках регіону. В цілому ж, ці роботи внесли вагомий внесок не лише у вивчення історичної топографії некрополя Ольвії, а й надали багато фактичного матеріалу для подальшого дослідження її матеріальної культури. Вони заклали підвалини сучасного наукового дослідження ольвійського міського некрополя.

Журавлев Д.В., Ломтадзе Г.А. Керамические комплексы эллинистического времени из некрополя Ольвии // Археология. – 2007. - № 1. – С. 78-91.

Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. – К., 1974.

Папанова В.А. Урочище Сто могил: Некрополь Ольвии Понтийской. – К., 2006. – 277 с.

Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. – К., 1974.

Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский. – К., 1988.

Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК 1901. – СПб., 1903. – С. 2-22.

Фармаковский Б.В. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 году // ИАК. – СПб., 1903а. – Вып.8. – С.1-113.

А.И. Смирнов, Т.Н. Шевченко

A.I. Smirnov, T.N. Shevchenko

**ОБ ИССЛЕДОВАНИЯХ
НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВИИ В 1901 г.**

**ABOUT THE STUDY OF THE
NECROPOLIS OF OLBIA IN 1901**

Публикацию посвящено краткому обзору истории раскопок на территории ольвийского городского некрополя в 1901 году. Осуществлена попытка современной оценки первых исследований под руководством Б.В. Фармаковского.

The publication is devoted to a brief survey of the history of excavations in the necropolis of Olbia City in 1901. An attempt to date assessment of the first studies under the guidance of B.V. Farmakovsky.

Ключевые слова: Ольвия, некрополь, Б.В. Фармаковский.

Key words: Olbia, necropolis, B.V. Farmakovsky.

Одержано 8.10.2014